УДК 811.111-26

Г. О. Матковська
Національний технічний університет України «КПІ», м. Київ

ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОМПОЗИЦІЙНО-МОВЛЕННЄВИХ ФОРМ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

Стаття присвячена аналізу структури художнього тексту на основі визначення його композиційно-мовленнєвих форм. Розглядаються аспекти розмежування форм мовлення автора та персонажа, їхні лексико-граматичні та стильові особливості. Охарактеризовано принципи типологізації композиційно-мовленнєвих форм.

***Ключові слова**: текст, структура тексту, композиція, композиційно-мовленнєва форма, авторське мовлення, мовлення персонажа.*

Статья посвящена анализу структуры художественного текста на основе определения его композиционно-речевых форм. Рассмотрены аспекты разграничения форм речи автора и персонажа, их лексико-грамматические и стилистические особенности. Охарактеризированы принципы типологизации композиционно-речевых форм.

***Ключевые слова**: текст, структура текста, композиция, композиционно-речевая форма, авторская речь, персонажная речь.*

The article deals with the analysis of a narrative structure on the basis of determining its narrative modes. The aspects of distinguishing between the narrative and character voices have been provided, their lexical, grammatical and stylistic peculiarities have been described. The basic typology principles of the narrative mode have been determined.

***Key words**: text, text structure, composition, narrative mode, narrative voice, character voice.*

Текст виступає об’єктом міждисциплінарних досліджень на межі таких філологічних дисциплін як стилістика, теорія тексту, літературознавство,

риторика. Кожен із наведених напрямків розглядає текст із певного ракурсу, спирається на власний методологічний апарат, але лише сукупність результатів їхніх досліджень дає змогу осягнути масштабність цієї категорії. Істотну увагу приділяють дослідженню композиційної структури тексту та лінгвостилістичних особливостей її складових. Аналізу структурного оформленню художніх текстів присвятили свої роботи дослідники-мовознавці Л.Г. Бабенко (2005), М.П. Брандес (2004), Е.М. Зайцева (2008), В.А. Кухаренко (1988) та інші.

Художній прозовий текст характеризується структурно-семантичною неоднорідністю. Метою статті є проаналізувати композиційно-мовленнєві фрагменти тексту та їхні лінгвостилістичні особливості, що зумовлюють цю неоднорідність.

Досягнення мети статті передбачає виконання наступних завдань:

- дослідити теоретичні підходи щодо визначення поняття «композиційно-мовленнєва форма»;
- охарактеризувати типологію композиційно-мовленнєвих форм;
- розглянути притаманні їм лінгвостилістичні особливості.

Матеріалом дослідження слугують композиційно-мовленнєві форми, відібрані з романів В. Вулф «Orlando. A biography» й «The waves».

Зазвичай у художньому тексті присутні два основні типи мовлення – авторське й персонажне, останнє існує у формі діалогу та внутрішнього монологу персонажа. Окрім зазначених типів існує також контаміноване, змішане мовлення, у якому присутні автор і герой, – невласно-пряме мовлення.

Гетерогенність тексту зумовлена присутністю у ньому чотирьох типів викладу змістово-концептуальної інформації: авторське, діалогічне, внутрішнє і невласно-пряме мовлення. Вони утворюють вертикальну структуру тексту.

М.П. Брандес пропонує розглядати структуру художнього тексту як динамічну систему, що утворюється за допомогою одиниць ментального формалізованого мовлення:

- композиційно-мовленнєвих форм (опис, розповідь/повідомлення, роздум);
- тональності (висока, нейтральна, знижена);
- архітектоніко-мовленнєвих форм (монолог, діалог, полілог, конструкції із прямою мовою, конструкції із непрямою мовою, невласне-пряма мова) [2, с.74].

Композиційно-мовленнєві форми – це складні функціональні текстово-мовленнєві єдності, що структурують думку, впорядковують її розвиток і забезпечують їй цілісність та завершеність. Цілісність і стійкість мовленнєвих форм передбачають певну замкненість, оскільки кожен їхній вид має відповідний знаковий зміст і визначений структурний тип. Вони є модальними єдностями, оскільки всі речення, що складають ту чи іншу композиційно-мовленнєву форму, об’єднані певною точкою зору наратора [2, с.75]. З формальної точки зору композиційно-мовленнєві форми є сукупністю речень, об’єднаних композиційною точкою зору, але їм притаманні якості, що відрізняються від характеристик речень, що їх утворюють. Ці особливі якості визначаються типами внутрішньотекстових зв’язків, до яких належать співположення (просторовий зв’язок), послідовність (часовий зв'язок) і каузальність (причинний зв'язок) [2, с.77]. Згідно з цими типами зв’язків М.П. Брандес розмежовує композиційно-мовленнєві форми, що належать до мовленнєвої сфери авторського мовлення: опис (просторове співположення), розповідь/повідомлення (темпоральна послідовність), роздум (зв’язки логічного розвитку).

Авторське мовлення. Провідну роль у формуванні концепту твору відіграють авторські оцінки об’єктів, явищ і подій, що утворюють його художню дійсність. Найбільш експліцитно авторська точка зору виражається

у власному авторському мовленні, якому притаманні оцінність і модальність [4, с. 133-134].

Опис – це композиційно-мовленнєва форма, що виконує функцію повідомлення про зовнішні ознаки дійової особи й обставин, за яких відбувається дія. В художніх текстах опис використовується перш за все для зображення макропростору, що оточує людину, – природи, місцевості, інтер'єру, предметів. Крім того, опису підлягає мікросвіт людини – її зовнішність, фізичний та емоційний стани. Л. Г. Бабенко зазначає, що типовим є сполучення описів макро- й мікросвітів людини, коли зображення зовнішнього простору співвідноситься із внутрішнім емоційним станом героя твору [1, с. 169].

Композиційно-мовленнєва форма «опис» має наступні структурні типи, запропоновані М. П. Брандес:

- опис з єдиним планом теперішнього часу;
- опис з єдиним планом минулого часу;
- номінативний опис [2, с. 83].

Дієслова використовуються переважно у формі теперішнього часу, що виражає тривалий стан предмету (опис з єдиним планом теперішнього часу). Дієслова у формі минулого часу вказують на стан зображених об'єктів у момент спостереження за ними (опис з єдиним планом минулого часу). У контексті опису дієслова виконують радше функцію відображення властивостей і характеристик предмету, а ніж активних дій. Опис характеризують однотипні форми присудку, що є показником статичності зображеного предмету. Опис також може містити послідовність еліптичних і номінативних конструкцій (номінативний опис). Цей тип зустрічається у текстах, що імітують потік свідомості.

У змісті описових фрагментів тексту істотну роль відіграють предмети, властивості, якості, а не дії. З цієї причини смислове навантаження несуть іменники й прикметники: «*Sharp stripes of shadow lay on the grass, and the dew dancing on the tips of the flowers and leaves made the garden like a mosaic of*

single sparks not yet formed into one whole. The birds, whose breasts were specked canary and rose, now sang a strain or two together, wildly, like skaters rollicking arm-in-arm, and were suddenly silent, breaking asunder» [6, с.14]. Наведений фрагмент є прикладом опису з єдиним планом минулого часу. На це вказує форма минулого часу дієслів. Структура цього описового фрагменту створює ефект статичного спостереження за навколишнім середовищем завдяки метафорам, що акцентують зовнішній вигляд об'єктів опису, а не їхні функції або дії.

Е.М. Зайцева пропонує виокремити особливий тип опису – динамічний опис, у якому змістове навантаження припадає на дію. Цей тип межує із композиційно-мовленнєвою формою «розповідь». Динамічний опис зображує тривалість дії у невеликому часовому інтервалі та обмеженому просторі. Він є засобом природнього відображення дійсності й використовується для відтворення динаміки внутрішнього емоційного стану героя.

Розповідь/повідомлення – це композиційно-мовленнєва форма, що має на меті передати послідовність ряду подій або перехід предмету з одного стану в інший. Її універсальною ознакою є динамічність, адже найчастіше в розповіді використовуються акціональні дієслова у формі минулого часу, що передають послідовність подій і їхній розвиток. До головних логіко-семантичних відношень у розповіді належать часова послідовність і відношення зумовленості (причинно-наслідкові, умови, мети тощо).

Синтаксичну організацію композиційно-мовленнєвої форми «розповідь» протиставляють опису. У розповіді переважно використовують складносурядні і складнопідрядні речення, на відміну від опису, де переважають прості речення. Вживання двоскладових речень притаманне розповіді, тоді як безособові та номінативні речення широко вживаються в описі: «*Dazed and astounded, Orlando could do nothing for some time but watch the appalling race of waters as it hurled itself past him. At last, seeming to recollect himself, he clapped spurs to his horse and galloped hard along the river bank in the direction of the sea. Rounding a bend of the river, he came opposite*

that reach where, not two days ago, the ships of the Ambassadors had seemed immovably frozen. Hastily, he made count of them all; the French; the Spanish; the Austrian; the Turk» [5, с.31].

Роздум – це композиційно-мовленнєва форма, яка відповідає формі абстрактного мислення. Вона виконує особливе комунікативне завдання – надати мовленню аргументований характер, тобто дійти логічним шляхом до нового судження або аргументувати сказане раніше. В структурі роздуму виокремлюють три головні складові: тезу, доказ (аргументацію) і висновок у вигляді узагальнення. У художньому тексті ця схема може бути неповною, але висновок завжди є обов'язковою складовою. Домінантним типом логіко-синтаксичних відношень у роздумі є причинно-наслідкові зв'язки, які не завжди представлені експліцитно й потребують додаткового декодування й інтерпретації.

За змістовим наповненням роздум носить позачасовий, глобальний та узагальнений характер. Він відображає авторську точку зору, втілену в форму авторського мовлення. У прозовому тексті вона актуалізується в авторських відступах, зауваженнях, коментарях щодо зображених подій, вчинків персонажів тощо [1, с. 172].

Роздум функціонує у текстах у вигляді декількох комунікативно-композиційних варіантів. До його різновидів належать власне роздум та вільний роздум.

Власне роздум (у вузькому значенні) – це композиційно-мовленнєва форма, що найбільш послідовно виражає причинно-наслідкові відношення між судженнями. Ця форма відіграє суттєву роль у комунікативно-пізнавальному процесі, оскільки вона демонструє хід авторської думки й шлях вирішення проблеми. З точки зору структури власне роздум утворюється послідовністю речень, об'єднаних відношеннями логічного наслідку.

Роздум як текстове явище сформувався у науковому мовленні. Художнім текстам не притаманна строго логічна структура розгортання

роздуму, але в них використовується його емоційно забарвлений варіант – вільний роздум. В ньому загалом прослідковуються причинно-наслідкові зв'язки між судженнями, проте завдяки засобам експресивного синтаксису (риторичним питанням, парцеляції) створюється ефект невимушеного, емоційно наповненого спілкування автора з читачем [3 с. 32]: «*It was Orlando's fault perhaps; yet, after all, are we to blame Orlando? The age was the Elizabethan; their morals were not ours; nor their poets; nor their climate; nor their vegetables even. Everything was different. The weather itself, the heat and cold of summer and winter, was, we may believe, of another temper altogether <…> Thus, if Orlando followed the leading of the climate, of the poets, of the age itself, and plucked his flower in the window-seat even with the snow on the ground and the Queen vigilant in the corridor we can scarcely bring ourselves to blame him. He was young; he was boyish; he did but as nature bade him do*» [6, с.12].

Мовлення автора відіграє суттєву роль у структурно-семантичній організації твору. Воно реалізує ідейно-ціннісну композиційну точку зору, що втілює аксіологічний рівень тексту, окреслює темпорально-просторовий вимір твору. Проте не менш важливу роль у тексті відіграє персонажне мовлення.

Мовлення персонажа. Цей тип мовлення – головний конструктивний компонент образу персонажа. Форми мовленнєвого втілення дійових осіб є багатогранними, а їхній вибір зумовлений суб'єктивно (творчим задумом автора) та об'єктивно (характером персонажа) [1, с. 173]. Розмежовують зовнішнє та внутрішнє мовлення.

Зовнішнє мовлення – це сукупність самостійних реплік персонажа, що виконують функцію його мовленнєвої характеристики. На лексичному, синтаксичному й інтонаційному рівнях зберігаються риси усного розмовного мовлення. В залежності від концептуальної структури у тексті розрізняють наступні конструктивні різновиди зовнішнього мовлення: полілог, діалог, монолог, конструкції з прямою мовою, конструкції з непрямою мовою, невласне-пряма мова [1, с.174].

Полілог – це потік реплік багатьох персонажів. У тексті репліки зазвичай оформлені як індивідуальні вислови. Діалог – це форма мовленнєвого спілкування двох персонажів. Він може бути представленим сукупністю реплік без зазначення персонажів, що їх промовляють. У прозовому творі репліки персонажів можуть супроводжуватися коментарем автора. У наведеному прикладі полілог представлений у формі послідовності реплік, що мають подібну синтаксичну конструкцію. Автор вказує лише на те, кому належить та чи інша репліка, але не характеризує особливості мовлення й обставини, в якому воно відбувається:

«*'I see a ring,' said Bernard, 'hanging above me. It quivers and hangs in a loop of light.'*

'I see a slab of pale yellow,' said Susan, 'spreading away until it meets a purple stripe.'

'I hear a sound,' said Rhoda, 'cheep chirp; cheep chirp; going up and down.'

'I see a globe,' said Neville, 'hanging down in a drop against the enormous flanks of some hill'» [6, с.3].

До головних функцій діалогу та полілогу належать створення поліфонічності твору, внесення багатьох світоглядних композиційних точок зору, вираження різних оцінних позицій, а також характерологічна функція створення мовленнєвого портрету персонажа.

Монолог визначають як таку форму текстової репрезентації мовлення персонажа, що дозволяє автору більш повно й відкрито зобразити його точку зору щодо певної події, вчинку, виразити його знання про світ, його переконання. У зв’язку з цим монолог переважно має форму роздуму стосовно певного питання. Монологічне мовлення у прозовому тексті ініціюється емоційними переживаннями дійової особи, тому воно насичене емотивною та оцінною лексикою, експресивними синтаксичними конструкціями.

Наприклад, наведений нижче монолог героя роману В. Вулф «Хвилі» представлений у вигляді послідовності риторичних питань, ефект яких

посилюється яскравими метафорами: «*'Where shall I go then? To some museum, where they keep rings under glass cases, where there are cabinets, and the dresses that queens have worn? Or shall I go to Hampton Court and look at the red walls and courtyards and the seemliness of herded yew trees making black pyramids symmetrically on the grass among flowers? There shall I recover beauty, and impose order upon my raked, my dishevelled soul? But what can one make in loneliness?*» [6, с.85]

Конструкції із прямою мовою найповніше відображають структуру мовленнєвих актів, оскільки вони містять вказівки на учасників мовленнєвої діяльності, розкривають зміст мовлення та характеризують власне процес спілкування між персонажами. Ці конструкції графічно інтерпретують репліки, вони дозволяють автору одночасно передати мовлення персонажа, описати його особливості, оцінити його за допомогою авторських ремарок і безпосередньо відобразити їх на лексико-граматичному рівні:

«*… in fact he was rattling off one of his most impassioned sonnets when the Princess addressed him, 'Would you have the goodness to pass the salt?'*

He blushed deeply.

'With all the pleasure in the world, Madame,' he replied, speaking French with a perfect accent» [5, с. 19].

Конструкції із непрямою мовою є менш виразними, адже їхня головна функція – передати зміст сказаного персонажем у літературній формі. Ці конструкції мають форму складного речення, головна частина за функціональним наповненням є аналогічною авторській ремарці, а підрядна передає зміст сказаного.

Невласне-пряма мова – це тип мовлення, особливістю якого є контамінація голосів автора й персонажа. Цей термін був запропонований у 1920-х роках В.В. Волошиновим. Контамінація реалізується в інтерференції авторського і персонажного мовлення. Сигналами мовлення персонажа є зміна інтонації (від розповідної до спонукальної, емоційно-експресивної), поява експресивних синтаксичних конструкцій [1, с.179]. Чергування

мовлення автора та персонажа створює ефект поліфонії (багатоголосся) та множинності композиційних точок зору в межах однієї архітектоніко-мовленнєвої форми: «*'Nothing remains of all these Princes', Orlando would say, indulging in some pardonable exaggeration of their rank, 'except one digit,' and he would take a skeleton hand in his and bend the joints this way and that. 'Whose hand was it?' he went on to ask*» [5, с. 35].

Внутрішнє мовлення персонажа нагадує зовнішнє мовлення, але йому притаманні такі особливі характеристики як асоціативність, редукованість, семантична компресія, невизначеність тощо: « *'Ravishing,' she exclaims ten times on one page, 'wondrous… utterly beyond description… gold plate… candelabras… negroes in plush breeches… pyramids of ice… fountains of negus… jellies made to represent His Majesty's ships… swans made to represent water lilies… birds in golden cages… gentlemen in slashed crimson velvet…*» [5, с. 64-65]

Цей тип мовлення використовується у літературному творі перш за все для психологічного аналізу внутрішнього світу персонажу та опису його інтелектуального та емоційного світів.

Типологія текстових різновидів внутрішнього мовлення заснована на його обсязі, характері внесення у текст, змістовому наповненні та особливостях використання певних лексико-граматичних засобів. В.А. Кухаренко пропонує розрізняти наступні типи внутрішнього мовлення: потік свідомості, внутрішній монолог, автодіалог, малі вкраплення внутрішнього мовлення [4].

Отже, до композиційних структурних одиниць, що утворюють цілісний художній текст, належать композиційно-мовленнєві (опис, розповідь/повідомлення, роздум) та композиційно-архітектонічні форми (монолог, діалог, полілог, конструкції із прямою мовою, конструкції із непрямою мовою, невласне-пряма мова). Кожна структурна форма виконує у тексті певні функції, що зумовлюють використання відповідних лінгвостилістичних засобів. Актуалізація функціональних особливостей

структурних композиційних елементів досліджених художніх текстів реалізується перш за все за рахунок використання простих і поширених метафор й епітетів, засобів експресивного синтаксису, зокрема, риторичних питань, парцельованих конструкцій. В подальшому планується дослідження структурних, семантичних і стилістичних особливостей композиційно-мовленнєвих й композиційно-архітектонічних форм, що фіксують внутрішнє мовлення персонажа.

Література:

1. Бабенко Л. Г. Лингвистический анализ художественного текста: учебник, практикум / Л. Г. Бабенко, Ю. В. Казарин. – М.: Флинта: Наука, 2005. – 496 с.
2. Брандес М.П. Стилистика текста. Теоретический курс: Учебник. – 3-е изд., перераб, и доп. – М: Прогресс-Традиция; ИНФРА-М, 2004. – 416 с.
3. Зайцева Е. И., Макарова М. Г. Разновидности художественной речи в произведениях английских писателей // Вестник ВолГУ. Серия 9: Исследования молодых учених, 2008. – №7. – С. 29-35.
4. Кухаренко В. А. Интерпретация текста: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Иностр. яз.» – 2-е изд., перераб. – М.: Просвещение, 1988. – 192 с.
5. Woolf V. Orlando. A biography. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – 416 p.
6. Woolf V. The waves. – Ware: Wordsworth Editions Limited, 2000. – 172 p.